

SOURCE STUDIES OF EMBASSY RELATIONS IN TURKESTAN IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Mirnorim Imomov¹

Samarkand State University

KEYWORDS

embassy relations, Colonel Ignatyev, Tashkent encyclopedia, ruble, Zhukovsky, Russia-Kokand relations, protectorate, protectionist economy

ABSTRACT

This article describes the source study of the diplomatic and embassy relations of Turkestan with neighboring countries, peoples and other foreign countries in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century.

2181-2675/© 2023 in XALQARO TADQIQOT LLC.

DOI: 10.5281/zenodo.7771657

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

¹ Master of Faculty of History, Samarkand State University, Samarkand, Uzbekistan

XIX ASR IKKINCHI YARMI XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONDA ELCHILIK MUNOSABATLARI MANBASHUNOSLIGI

KALIT SO'ZLAR:

elchilik munosabatlari,
Polkovnik Ignatyev,
Toshkent ensiklopediyasi,
rubl, Jukovskiy, Rossiya-
Qo'qon munosabatlari,
protektorat, proteksionistik
iqtisod

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada XIX asr ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Turkiston o'lkasining qo'shi davlatlar, xalqlar va boshqa xorij davlatlari bilan olib borgan diplomatik-elchilik munosabatlari manbashunosligi bayon etiladi.

XIX asr ikkinchi yarmida Turkiston hududida Buxoro amirligi, Xiva xonligi va minglar boshqaruvidagi Qo'qon xonligi kabi davlatlar mavjud edi. Ushbu davlatlar avvalambor qo'shni davlatlar bilan elchilik munosabatlariga kengroq urg'u berar edi. Jumladan, Afg'oniston, Ural xalqlari, Rossiya imperiyasi, Usmonli davlati, Eron kabilar. Abdulla Rasulov o'zining "Turkiston va Volgabo'yi, Uraloldi xalqlari o'rtasidagi munosabatlar" (2005) nomli kitobida Turkiston o'lkasining atrofida qo'shni xalqlar bilan 1917-1924-yillarda olib borgan elchilik munosabatlari haqida atroflicha ma'lumot beradi. Valiqlul Ishquvvatov esa o'zining "Qo'qon-Rossiya" munosabatlari nomli kitobida Qo'qon xonligining Rossiya imperiyasi bilan olib borgan ham diplomatik ham savdo aloqalari haqida ma'lumotlar berib o'tadi. S. V. Jukovskiy o'zining 1915-yilda yozilgan "Rossiyaning Buxoro va Xiva bilan keying uch yuz yilda qilgan aloqalari" nomli kitobida elchilik munosabatlari, davlatlar o'rtasidagi do'stona va nodo'stona munosabatlarning sabablari, ularga yechim izlash yo'lidagi faoliyat haqida boy ma'lumotlar beradi.

Valiqlul Ishquvvatovning kitobida quyidagicha ma'lumotni uchratishimiz mumkin: Rus hukumati Qo'qon xonligi bilan rasman do'stona aloqada ekanligini so'zda tan olsa ham, amalda qozoq, qirg'izlar bilan o'zbeklar o'rtasidagi do'stlik munosabatlarining o'rnatilishiga qarshi edi. Bunga yaqqol misol qilib Sibir korpusining general infanteriyi G. Gosfordning 1856-yil 12-oktabrda yozgan xatini misol qilib ko'rishimiz mumkin: "...birinchi navbatda Oloyorti o'lkasidagi qozoqlarni bo'ysundirib, yovvoyi, toshbag'ir qirg'izlarni o'zimizga bog'lab, ularning qo'qonliklarga bo'lgan qarshiligini qo'llab-quvvatlashimiz kerak" [1] deb yozadi.

Chor hukumating Polkovnik Ignatyev boshchiligida Buxoroga yuborgan elchilikka topshirgan yo'riqnomalarida ham Rossiyaning O'rta Osiyo xonliklariga nisbatan asl munosabatini ko'rishimiz mumkin. Unda ta'kidlanishicha, agarda Buxoro amiri rus hukumatidan Qo'qonga qarshi kurashida yordam so'rasa, Ignatyev javobdan o'zini olib qochishi kerak. Chunki Amir Qo'qonni bosib olsa, Rossiya chegarasi atrofida Buxoro amirligi kuchli va xavfli davlatga aylanib qolishi mumkin. [2]

Qo'qon-Rossiya munosabatlari haqida so'z borganda shuni ham esda saqlash lozimki,

ko'p hollarda chegarada turgan generallar Sankt-Peterburgdagi rahbarlarning ko'rsatmalari va diplomatiyani mensimasdan o'zbilarmoncha ish qilar edilar. Bunga Toshkent shahrining bosib olinishi Rossiya rasmiy diplomatiyasining tanazzuliga yorqin misol bo'la oladi.

Masalan "Toshkent ensiklopediyasi" da chop etilgan "Toshkentning bosib olinishi (1865)11 nomli maqolada Toshkentni Rus generali Chernyayev qo'mondonligidagi chor qo'shinlari tomonidan bosib olinishi batafsil bayon etilgan.

Ma'lumki Rossiya imperiyasi o'lkani istilo qilgandan keyin ko'chirish siyosatini qo'lladi. Bundan aniq maqsad o'lkani ruslashtirish edi. Unga ko'ra aholi o'lkalarga mutanosib tarzda quyidagicha taqsimlandi: XIX asr oxiriga kelganda, Turkistondagi rus qishloqlari soni 116 ta bo'lib, 70745 kishini tashkil qilgan. 1897- yilgi aholini ro'yxatga olish ma'lumotiga ko'ra, Turkistonda 197720 nafar ko'chirib keitirilganlar bor edi. Tarixiy dalillar shuni ko'rsatadiki, ko'chirish siyosati bo'sh yerlar emas, amalda mahalliy aholi tomonidan o'zlashtirilgan yeriarga amalga oshirilgan. Rossiya tomonidan Turkiston zabt etilganidan boshlab 1906- yilgacha ko'chirish siyosati tufayli Yettisuv viloyatidan 752197, Sirdaryodan 159561, Farg'onadan 9925, Samarqanddan 22907 va Kaspiyorti viloyatidan 10318 desyatina yer tortib olingan edi.[3]

1868- yil 11- iyulda Samarqandda, 1873- yil 23- sentabrda Shahrisabzda Buxoro amiri Muzaffarxon va Turkiston general-gubernatori K.P. fon Kaufman o'rtasida Rossiya-Buxoro sulh shartnomalari imzolandi. 1873-yilgi shartnomaning 6-moddasiga ko'ra, rus savdogarlarining Rossiyadan Buxoroga yoki, aksincha amirlikdan imperiyaga jo'natiladigan baicha mahsulotlardan avvalgi 5% boj solig'i o'rniga 2,5% zakot olish belgilandi. Ushbu shartnomalar asosida xonliklarda amal qiluvchi shariat normalari jiddiy buzilib, ruslar endilikda musulnon savdogarlarigina foydalanadigan huquqqa ega bo'lib oldilar. Rus savdogarlari zakotdan o'zga hech qanday qo'shimcha soliq va yig'implar to'lamaydigan bo'ldilar. Shartnomaning 7-moddasi esa rus savdogarlariga Buxoro hududidan qo'shni davlailarga mahsulotlarni bojsiz olib o'tish huquqini berdi. 1868 va 1873-yillardagi shartnomalarga ko'ra, Buxoro amirligi xorijiy mamlakatlar bilan mustaqil diplomatik aloqalar olib borish huquqidan mahrum bo'ldi.

Buxoro amirligini imperiyaga bo'ysundirilishi tez orada iqtisodiy jihatdan ham o'z mavqeini yo'qotishiga olib keldi. Buxoro pul va boj tizimi Rossiya imperiyasiga bo'ysundirilgach, metropoliya Buxoro bozorlarida yakka hukmron bo'lib oldi. Bu esa, o'z navbatida, qadimgi savdo rmarkazlaridan biri bo'lgan amirlikni tashqi savdoda Sharq va G'arb davlatlaridan yakka-latib qo'ydi.

1873- yil 12- avgustda imzolangan Rossiya-Xiva sulh shartnomasiga ko'ra Xiva xoni Muhammad Rahimxon II Turkiston general-gubernatori K.P. fon Kaufman tomonidan qo'yilgan barcha shartlarni so'zsiz qabul qilib, boshqa mamlakatlar bilan mustaqil aloqalar yurilish huquqidan mahrum bo'ldi. Rus savdogarlari va sanoatchilariga xonlikka qarashli hamma joylarda savdo-sotiq ishlarini bemalol olib borish huquqi berildi, ular boj va boshqa majburiyatlardan ozod etildi. 1867-yilda ishlab chiqilgan "Yettisuv va Sirdaryo viloyatlarini

boshqarish haqidagi qoidalar loyihasi” Turkiston general-gubematorligi tuzilgandan keyin o'lkada bojxona ishini yuritishning dastlabki huquqiy asosi bo'ldi. Unga ko'ra, 1868- yil Turkiston general-gubematorligi tarkibida boshqa masalalar qatori zakot ishlarini yuritish uchun ham Xo'jalik boshqarmasi tashkil etildi. Xo'jalik boshqarmasi chegara ortidan kelayotgan har bir karvondan shariat bo'yicha beigilangan miqdorda zakot undirish bilan shug'ullangan. Nazoratni to'g'ri va aniq olib borish uchun hisobot daftarlari yuritilishi joriy etilib, ularga zakot to'laganigini tasdiqlovchi hujjatlar berilgan. Agar olib kirilgan yuklarning ko'rsatilgan qiymati to'g'riligiga shubha tug'ilsa, Xo'jalik boshqarmasi bir ms amaldori va ikki mahalliy savdogarlar guvohligida yuklarni ochish va uning qiymatini mahalliy shart-sharoitlar asosida aniqlash huquqiga ega bo'lgan. Shundan so'ng yuklarni nazoratga olinganligi va mamlakat hududiga qonuniy yo'l bilan kirib kelganligini tasdiqlovchi kivitansiya berilgan. Yuk olib kirgan savdogar yukini zakotchidan berkitsa yoki uning qiymatini kamaytirib ko'rsatsa, undirilishi lozim bo'lgan zakotning ikki barobari miqdorida jarima undirilgan. Jarimaning yarmi davlat xazinasiga, qolgan yarmi esa ushbu huquqbuzarlikni aniqlagan shaxsga berilgan.

1872-yil 1-aprelda Turkiston general-gubematorligi tarkibida Zakot boshqarmasi tashkil etilib, 1874- yil 10-dekabrgacha o'z faoliyatini olib borgan. Mazkur zakot boshqarmasi aslida mahalliy zakotchilarga ishonmaslik natijasida vujudga kelgan edi. Zakot boshqarmasi 1874-yil 10-noyabrgacha Toshkent shahar yarmarka qo'mitasiga bo'ysungan. Uning asosiy vazifalari Turkiston o'lkasiga kelgan yoki chiqib ketayotgan karvonlarni ro'yxatga olish, yuklarning qiymatini aniqlash, yuk va chorva mollaridan zakot undirishdan iborat edi. Kirib kelayotgan yoki chiqayotgan karvonlarni nazorat qilish uchun chegaralarda maxsus zakot maskanlari faoliyat yuritardi. Bu davrda zakot to'lovi davlat xazinasiga tushardi va u karvon yo'llarini ta'mirlashga, karvonsaroylarning ichki ehtiyoji uchun berilardi. Turkiston general-gubematorligi tashkil etilgandan so'ng o'lkada ms savdogarlaridan imperiya miqyosida amal qiluvchi “Savdo-sotiq va kasb-hunar uchun boj haqida”gi Nizom asosida bojxona to'lovlari undirila boshlangan. Biroq Sirdaryo viloyatining Kazalinsk va Perovsk uyezdlarida, Yettisuv viloyatining barcha hududlarida savdogarlarning barchasi, ular ms yoki mahalliy bo'lishidan qat'iy nazar bojxona to'lovlarini to'lashda yuqoridagi nizomga bo'ysunar edilar.

1872-yili general-ad'yutant K.P. fon Kaufman farmoyishiga muvofiq Toshkent shahrida Turkiston o'lkasi savdo yig'imlarini o'rganish bo'yicha maxsus komissiya o'z ishini boshladi. Komissiya ishining natijasi sifatida butun imperiya doirasida qo'llaniluvchi 1865-yil 9-fevraldagi “Savdo-sotiq va kasb-hunar uchun boj haqida”gi Nizomni mahalliy sharoitlarga moslashtirilgan holda qo'llash maqsadga muvofiq ekanligini bildirdi. Rossiya Moliya vaziri esa bu taklifni ko'rib chiqib, unga ba'zi o'zgartirish va qo'shimchalar kiritadi hamda tajriba sifatida bir qancha muddat davomida sinovdan o'tkazish zarurligini ta'kidlaydi. 1874-yil 3-mayda Turkiston genral-gubematorining farmoniga muvofiq Turkiston o'lkasida qo'llaniluvchi “Savdo-sotiq va kasb-hunar uchun boj haqida”gi Nizom tasdiqlanib, u dastlab 4 yil muddatga vaqtinchalik chora sifatida kuchga kirdi. Ushbu nizom

kuchga kirishi büan Turkiston o'lkasida zakot undirish to'xtatildi. 1877-yilning 1-iyunida Farg'ona viloyatida "Savdo-sotiq va kasb-hunar uchun boj haqida"gi Nizomga amal qilina boshlandi. Yuqoridagi nizom asosida qabul qilingan bu hujjat Farg'ona shaharlarining savdo-sotiq sohasidagi faoliyatida katta voqea bo'lgan edi.

1875-yildan Turkiston Zakot boshqarmasining tugatilishi tufayli, o'lka 1881-yilgacha bojxona nazoratidan chetda qoldi. Bu vaqt mobaynida 1868-yilda qo'shni xonliklardan olib kelinadigan choyga nisbatan o'matilgan birinchi rus bojini va boshqa to'lovlami undirishga ham hech qanday idora jalb etilmadi. Vujudga kelgan bu vaziyat Rossiya imperiyasi hukumatini tahlikaga solib qo'ydi. Birinchidan, Rossiya va O'rta Osiyo xonliklari o'rtasida imzolangan shartnomalarga ko'ra, bu hududlardan kirib kelayotgan mahsulotlardan bojxona to'lovlari undirilmaz edi. Protektsionistik tashqi savdo siyosatini yuritayotgan Rossiya imperiyasi byudjeti va iqtisodi uchun bu katta zarba bo'lishi mumkin edi. Ikkinchidan, Turkistonning xorijiy davlatlar mahsulotlari bilan to'lishi O'rta Osiyoni rus sanoat mollar sotiladigan qulay bozorga aylantirishni xohlagan va shunga harakat qilib kelayotgan Rossiya imperiyasi hukmron doiralari siyosatiga to'g'ri kelmas edi.

1881-yil 19-dekabrda Turkiston general-gubematori vazifasini bajaruvchi Kolpakovskiy o'lkaga G'arbiy Yevropa va Osiyo mahsulotlari kirib kelishiga chek qo'yish maqsadida Muvaqqat bojxona qoidalarini tasdiqladi. Ularning asosiv mazmuni quyidagicha edi:

1. O'rta Osiyo xonliklarida ishlab chiqarilgan barcha turdagi mahsulotlarni Turkiston general-gubernatorligi hududiga bojsiz olib kirishga ruxsat etiladi;
2. Barcha ingliz-hind (choy, doka va bo'voqdan tashqari), Yevropa, Turkiya va Eron mahsulotlarini Turkiston general-gubernatorligiga olib kirish qat'iy qat'iqqlanadi;
3. Bir pud brutto choy uchun 14 rubl 40 tiyin, doka uchun 6 rubl va 1 funt bo'yoq uchun 1 rubl miqdorida boj stavkalari belgilanadi. [4]

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Бабабеков. Х. Н., «Народные движения в Кокандском ханстве экономические и политические предпосылки» -С. 33
2. O`ZRMDA, I-715-fond, 1-ro`yxat, 19-ish, 186-varaq
3. Abdulla Rasulov Alisher Isoqboyev., ``Turkiston-Rossiya munosabatlari``. Namangan-2012. 99-bet.
4. S. V. Jukovskiy ``Rossiyaning Buxoro va Xiva bilan keying uch yuz yilda qilgan aloqalari`` nomli kitobi. 1915 y.